

Carl-Johan Bryld

VERDEN FØR 1914

– i dansk perspektiv

sys^{time} ►

7

ENEVÆLDE OG OPLYSNING

1650-1800

Middelalderens feudale samfundsstruktur var ensbetydende med en svag centralmagt. Den var samtidig bygget på personlige relationer – mellem lensherre og lensmand og vasal. Fyrsterne – konger såvel som kejser – var ofte valgt eller "hyldet" af adelen. Normalt var dette valg en formssag, fordi man som regel valgte den afdøde fyrstes ældste søn, men det var dog et udtryk for, at fyrsten havde fået sin magt fra nogen andre og derfor delte den med andre.

I 1600-tallet blev magten i højere grad samlet i fyrstens hænder. Hvor magten før havde været decentraliseret og uddelt til vasaller, blev den nu administreret af fyrsten ved hjælp af hans ministre, og fyrsterne blev oftest enevældige. Man bevægede sig imod en moderne form for stat, hvor én centralmagt har kontrollen med hele landets territorium, og hvor de samme love gælder overalt.

At magten blev samlet i en enevældig fyrstes hænder gav anledning til stærke ideologiske konflikter. Hvordan kunne man begrunde, at fyrsten havde den totale magt? Det blev diskuteret af en række tænkere og filosoffer, og i den diskussion lagde de grunden til de demokratiske idéer, der kom til at præge de følgende århundreder.

Den moderne stat i støbeskeen

I løbet af 1500- og 1600-tallet skete der en betydelig centralisering af magten hos de enkelte fyrster. Denne udvikling var tæt forbundet med de langvarige religionskrige, der havde krævet, at de enkelte lande virkeligt mobiliserede alle deres ressourcer. Der var flere forudsætninger for fyrsternes voksende magt. En af dem var udbredelsen af pengeøkonomien, som først og fremmest byerne og borgerskabet stod for. I middelalderen havde en stor del af kronens indtægter bestået af naturalier – typisk korn og andre fødevarer – der måtte konsumeres lokalt, hvor de blev produceret. Efterhånden som en voksende del af produktionen blev omsat ved hjælp af penge, blev det langt nemmere for fyrsterne at opkræve skat og at opsamle betalingsmidler i statskassen.

I 1600-tallet blev også den militære magt samlet i fyrstens hænder. Den franske enevældige konge Ludvig d. 14. leder belejringen af en fjendtlig by. Kobberstik fra 1691.

Fyrsterne havde i middelalderen måttet lade adelige lensmænd styre dele af riget for sig, og disse lensmænd havde så rådet over indtægterne fra deres len, og de havde kunnet opnå en høj grad af uafhængighed af fyrsten (se s. 77). Med pengeøkonomiens vækst havde fyrsterne ikke længere samme behov for sådanne lensmænd. Nu kunne de i højere grad anvende ansatte, aflønnede embedsmænd.

Med større skatteindtægter i form af penge kunne fyrsterne desuden betale professionelle hære, lejetropper. I middelalderen havde fyrsterne været afhængige af de adelige feudalherrer militærtjeneste. Den var en modydelse for de len, feudalherrerne modtog af kongen, og for den skattefrihed, der normalt gjaldt for adelen. Nu blev adelens tjeneste som krigere i stigende grad overflødig, ikke mindst fordi det tunge rytteri var blevet forældet. Allerede i 1500-tallet havde tætte foldfolksformationer med skydevåben været rytteriet overlegent. Fyrsterne fik efterhånden monopol på militær magt, hvor de før havde måttet dele den med adelen. De tider var forbi, hvor en lensherre kunne trodse fyrsten i tryghed på sin velbefæstede borg. Det tunge artilleri kunne nu skyde murene i grus.

I middelalderen havde fyrsterne desuden måttet dele magten i samfundet med kirken, men med reformationen var de protestantiske fyrster blevet overhoveder for deres landskirker, og i den katolske kirke var pavemagten så svækket, at de enkelte fyrster reelt havde kontrollen med kirken i deres fyrstendømme. Som selvstændig magtfaktor var kirken nærmest forsvundet.

Den voksende centralmagt byggede på et lag af skolede, veludannede bureaukrater, der kunne varetage administrationen lokalt såvel som centralt. Der blev opbygget en systematisk administration med forskellige afdelinger og kontorer for forskellige sagsområder, som kunne holde styr på, hvad der gjaldt af love og regler, hvad fyrsten og hans forgængere havde bestemt i forskellige sager, og hvilke breve der var sendt og modtaget. Der opbyggedes også en professionel finansadministration, der holdt regnskab med fyrstens indtægter og udgifter, og som sørgede for at have styr på fyrstens økonomiske rettigheder og krav.

Det havde været almindeligt, at fyrsten var afhængig af et adelsråd – i Danmark kaldet rigsrådet – og desuden kunne der indkaldes en såkaldt stænderforsamling, repræsenterende et fyrstendømmes tre betydningsfulde stænder: gejstlighed, adel og borgerskab. I reglen mistede disse institutioner deres betydning. I Frankrig indkaldtes stænderforsamlingen ikke i tidsrummet fra 1614 til 1789. I Danmark mødtes stænderforsamlingen for sidste gang i 1660.

Europa bevægede sig mod enevælde.

Da Danmark fik enevælde 1660

I Danmark blev enevælden indført efter en form for statskup i 1660, og den fik et lovgrundlag med Kongeloven af 1665.

Da de mange krige sluttede i 1660, var Danmark voldsomt medtaget, og staten var dybt forgældet. Ikke mindst havde man lånt store summer af nederlandske finanshuse og storkøbmænd.

Der indkaldtes en stænderforsamling, der skulle tage stilling til, hvordan kronen kunne hjælpes ud af det økonomiske morads. Meningen var, at stænderne skulle bevilge ekstraordinære skatter. Borgerskabet og gejstligheden krævede imidlertid, at adelens skatteprivilegier skulle stryges, og da adelen modsatte sig det, besluttede disse to stænder at tilbyde kongen at gøre kongemagten arvelig. Det blev adelen tvunget til at acceptere. Man udleverede oven i købet håndfæstningen til kongen – det dokument, der var udarbejdet i forbindelse med hans valg, og hvori begrænsningerne i hans magt var nedfældet.

Kongen fik dermed mulighed for selv at udforme det retslige grundlag for rigets styre – hvad vi i dag kalder en forfatning eller en grundlov. Resultatet blev altså Kongeloven, som var i kraft indtil 1849.

Frederik d. 3.
indførte enevælde i
Danmark i 1660.

1. Kongeloven, 1665

"2. Danmarks og Norges enevoldsarvekonge skal herefter være og af alle undersåtter holdes (:anses) og agtes for det ypperste og højeste hoved her på jorden over alle menneskelige love – som ikke kender nogen over sig enten i gejstlige eller i verdslige sager, uden Gud alene.

3. Kongen skal derfor også alene have højeste magt og myndighed til at gøre love og forordninger efter sin gode vilje og velbehag, at forklare, forandre, formere, formindske, ja også ligefrem at ophæve forrige af ham selv eller hans forfædre udgivne love og ligeledes at undtage hvad eller hvem ham lyster fra lovens almindelige befaling."

Den franske enevælde – model for Europa

Den europæiske model for et enevældigt styre var Frankrig, som var Europas mægtigste stormagt. Her blev enevælden ikke indført med ét slag som i Danmark. Den voksede frem i de første årtier af 1600-tallet og nåede sin fulde udfoldelse under "solkongen", Ludvig d. 14. (1643-1715) og dennes barnebarn Ludvig d. 15. (1715-1774). Ludvig var kun 5 år, da han blev konge, og han overtog først personligt styret som 23-årig i 1661. På det tidspunkt havde formynderregeringen, ledet af en fremragende førsteminister, kardinal Mazarin (1602-1661), effektivt undertrykt den adelige modstand mod den kongelige enevælde.

Ludvig d. 14. afgør sagerne i statsrådet. Kalenderforside fra 1682. Omkring kongen står tre kongelige medlemmer (i lyse dragter) og fem ikke-adelige ministre (i mørke dragter). Colbert, der stod bag den merkantilistiske erhvervs politik, står midt under vinduet, mens krigsminister Michel le Tellier de Louvois peger på en plan over fæstningen Strassbourg, som franskmændene erobrede i 1661. I rammen findes flere af de fortificerede franske byer.

Under Ludvig d. 14. udfoldedes enevældens ideologi, der kort kan sammenfattes under overskriften "Enevælde af Guds nåde". Kongens person var fredhellig. Magten havde han fra Gud, og han skyldte ikke noget menneske regnskab for, hvordan han forvaltede den. At sætte sig op imod kongen var dermed næsten ensbetydende med gudsbe-spøttelse. Sådan fremstilledes det af biskop Bossuet (1627-1704), der var ansvarlig for kronprinsens opdragelse, og som sammenfattede denne argumentation i et berømt skrift – "Statsforhold, uddraget af selve ordene i den hellige skrift" fra 1679.

Under Ludvig koncentreredes magten helt konkret i kongens person. Alle beslutninger af betydning skulle godkendes af kongen. Det forberedende arbejde foregik i en række kollegier, dvs. råd af embedsmænd. Lederne af kollegierne, ministrene, trådte sammen i statsrådet, hvor de fremlagde sagerne for kongen med forslag til beslutning. Ludvig benyttede sig fortrinsvis af ikke-adelige ministre. Den vigtigste af disse var Jean-Baptiste Colbert (1619-1683), der først og fremmest bidrog til at styrke staten gennem en fremragende styring af rigets finanser.

Til at kontrollere administrationen rundt omkring i riget brugte Ludvig de såkaldte intendanten, der rapporterede direkte til kongen og statsrådet, og som havde magt til at tilsidesætte beslutninger taget af de lokale råd og myndigheder.

2. Jacques-Bénigne Bossuet: "Politique tirée des propres paroles de l'Écriture sainte", 1679, udgivet 1709

"Det er Gud, som skaber konger. ... Han gav kongemagten til Davids hus og beordrede ham til at udnævne Salomon til at regere efter sig. ...

Fyrsterne optræder således som Guds administratorer på jorden. Det er gennem dem, at han regerer. ... Derfor er den kongelige trone ikke en menneskelig trone, men selve Guds trone. ... Deraf følger, at kongens person er hellig, og at gøre oprør mod denne er helligbrøde. ...

Fyrster er guder og har derfor på en måde del i den guddommelige uafhængighed. ... Det er kun Gud, som kan dømme over deres domme og deres person. ...

Fyrsten kan som fyrste ikke betragtes som et individ. Han er en offentlig person. Hele staten er udtrykt i ham. Hele folkets vilje er koncentreret hos ham"

Den grundlæggende bestræbelse gik ud på at styrke staten og at skabe enhed og samling i det franske rige. Det bestod jo – som alle større fyrstendømmer på den tid – af en lang række provinser med forskellige traditioner, forskellige privilegier og forskellig lovgivning. Denne enhedsbestræbelse blev udtrykt i formuleringen "En konge, en lov, en tro".

På det lovgivningsmæssige område skabtes større enhed gennem den såkaldte "Code Louis" (1667 og 1670), der fik gyldighed for hele Frankrig.

På det religiøse område blev enheden gennemtvunget ved Ludvigs opgør med Frankrigs calvinske reformerte. I 1500-tallet havde Frankrig gennemlevet en langvarig borgerkrig mellem de reformerte – i Frankrig kaldet huguenotter – og katolikkerne. Resultatet af disse krige havde været et kompromis i 1598, som gav de reformerte trosfrihed, men i 1685 ophævede Ludvig d. 14. denne trosfrihed. Al protestantisk gudstjeneste blev forbudt, og det blev påbudt de reformerte at lade deres børn døbe i den katolske kirke og opdrage i den katolske tro.

Ca. én million af Frankrigs 20 millioner indbyggere var reformerte, og skønt det var forbudt, foretrak en stor del af dem at udvandre frem for at konvertere. De slog sig først og fremmest ned i Nordtyskland, Nederlandene, Schweiz og England. En lille gruppe på nogen hundrede kom omkring 1720 til Danmark, hvor de fik kongens tilladelse til at slå sig ned i Fredericia, hvor de dannede en calvinistisk menighed. De reformertes udvandring var et hårdt økonomisk slag for Frankrig, for det var i vid udstrækning dygtige købmænd og håndværkere, der forlod landet. Af samme grund havde Colbert også lige til sin død i 1683 modsat sig ophævelsen af trosfriheden.

Den franske merkantilisme

Bestræbelserne på at styrke staten gik ikke alene ud på at centralisere magten, men også på at udvikle landets økonomi, først og fremmest handel, håndværk og industri. Her tiltog staten sig en helt central rolle.

Først og fremmest stræbte man efter at fjerne hindringerne for fri handel inden for rigets grænser. Der var utallige toldgrænser ved floder og veje, hvor adelige havde hævde på at pålægge varer en afgift, og det kunne betyde en voldsom fordyrelse af varerne. Regeringen opdelte nu landet i et antal distrikter, inden for hvilke der skulle være fri handel. Desuden investeredes der store summer i at forbedre transportforholdene – der blev anlagt og bygget kanaler, der skulle binde Frankrigs floder sammen og skabe et sammenhængende transportsystem.

I udenrigshandelen var det store mål at få overskud på handelsbalancen. Hvis der udførtes flere varer, end der indførtes, betød det nemlig, at der blev tilført landet betalingsmidler i klingende mønt – sølv eller guld – og dermed ville staten kunne opkræve større skatter. Landet skulle så vidt muligt være selvforsynende på enhver måde.

3. Den nederlandske diplomat, van Beuningen, om Frankrigs udenrigshandel, formentlig 1670

"Efter at De forenede Provinser (:Nederlandene) stænder alvorligt har over tænkt de ulemper, som ... er følgen af de store summer, som Frankrig trækker hjem fra alle egne af Europa ved at eksportere egne varer, som for størstedelen kun tjener til luksus og forfængelighed, har de draget speciel omsorg for ... at undersøge, hvad der sker i deres eget land og i de lande, der er naboer til Frankrig, og de har fundet ud af, at såvel til De syv Provinser (:Nederlandene) som til England og De spanske Nederlande (:Belgien) sender Frankrig hvert år for 42 ½ millioner varer, nemlig vin, salt, brændevin, papir, bånd og modestoffer, som for størstedelen ikke er noget værd.

(Nederlænderne bliver) hvert år ... mere end 6 millioner fattigere og beriger Frankrig med samme sum; englænderne ... har fundet ud af, at alt iberegnet trækker Frankrig 3 ½ million mere hjem, end England trækker hjem fra Frankrig. Ved lidt efter lidt at tømme dem for penge i den grad, vil (Frankrig) i den grad blive rigt på deres bekostning, at landet i løbet af kort tid vil gøre sig til herre over deres stater."

For at fremme det mål lagde man skat på importerede varer, så den franske produktion blev beskyttet mod udenlandsk konkurrence. På nogen områder fik enkeltvirksomheder direkte monopol, og der oprettedes også store statslige virksomheder som skibsværfter og våbenfabrikker. Faglærte håndværkere fik forbud mod at udvandre, og udenlandske fagfolk og eksperter blev lokket til landet med privi-

legier og økonomiske belønninger. På mange områder kom franske varer – især luksusvarer – til at dominere markedet i Europa. Det drejede sig om silke, glas, gobeliner, vine, parfume.

Fjernhandelen forsøgte Frankrig at styrke på nogenlunde samme måde, som England og Holland havde gjort, nemlig ved at skabe kompagnier, der fik statsstøtte og monopol på handelen på f.eks. Østasien og Vestindien.

Frankrigs militærmagt

Økonomisk magt blev omsat i militær magt. Som den første europæiske stormagt oprettede Frankrig en stående hær af professionelle soldater, der tjente i mindst fire år, og som boede i kaserner rundt omkring i Frankrig. Igennem systematisk træning og eksercits blev de franske militære enheder mere disciplinerede og effektive end tidligere tiders tropper. Deres – adelige – officerer blev uddannet på militærakademier, og der indførtes et strengt hierarkisk kommandosystem.

Tidens dygtigste militæringenører udviklede nye befæstningssystemer og anlagde meget stærke fæstninger langs Frankrigs østgrænse. Frankrig blev Europas stærkeste landmilitære magt.

Også den franske flåde voksede, men til søs var franskmændene ikke overlegne. Her var nederlænderne og englænderne stærkere.

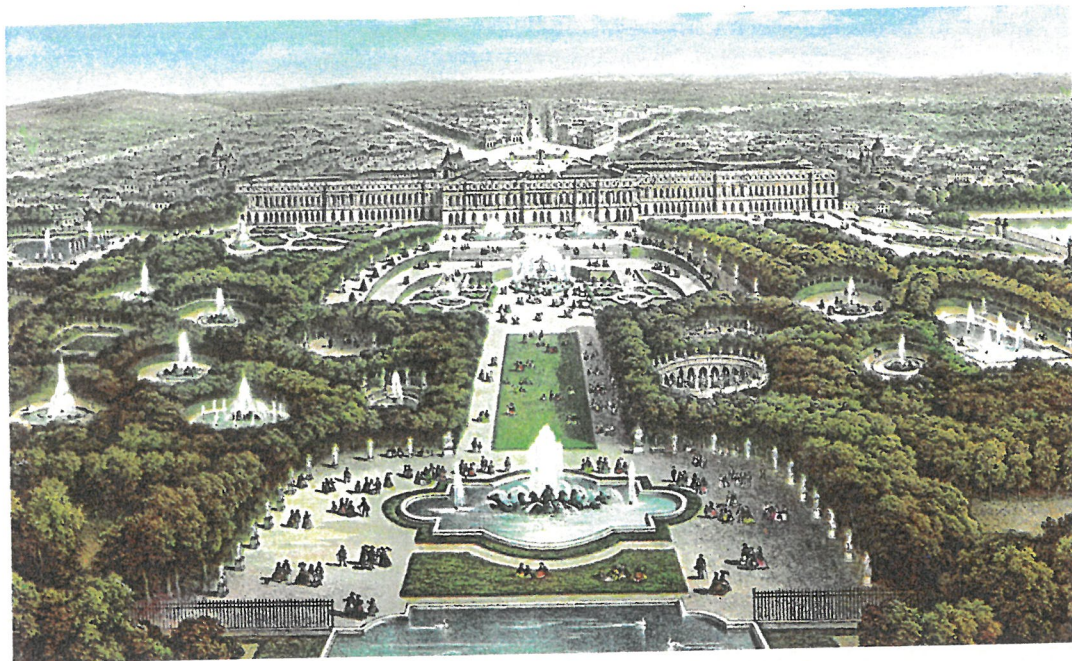
Det franske hof – Versailles

Al magt i Frankrig udgik fra den enevældige monark, og hoffet var centrum for det politiske liv og for overklassens sociale liv.

Lidt uden for Paris, i Versailles, lod Ludvig d. 14. bygge et mægtigt slot, der forsynedes med en vældig stor, symmetrisk anlagt park. Versailles blev en verden for sig med teater, opera, ballet og små lystslotte.

Her tog kongen ophold i 1682, og her måtte alle adelige, der gjorde sig håb om en karriere, slå sig ned og gøre monarken deres opvartning. Position og prestige var nemlig helt og holdent afhængig af kongens gunst; den tidligere selvhævdende adel var blevet tæmmet og underlagt den enevældige kongemagts ideologi og magtstruktur. Kongen var den sol, hvorom alting drejede, og den enkeltes placering i hierarkiet kom til udtryk gennem et kompliceret hofceremoniel. I hvilken rækkefølge hilste man monarken, hvor skulle hvem sidde ved kongelige middage eller i hofoperaen, hvilke titler havde hvem ret til? Jo nærmere man var kongens person, jo højere var ens status, og hvis man havde adgang til kongens kammer og f.eks. var med til at tjene kongen ved hans morgentoilette, var det udtryk for den højest opnåelige status.

Et sådant system betyder, at kamp om politisk magt bliver kamp om kongens tillid. Det var en stor svaghed ved enevælden. Alt for

*Versaillesslottet
med en del af det
store parkanlæg.
Litografi fra
1800-tallet.*

meget afhang af kongens personlige dømmekraft, af hans evne til at vælge sine rådgivere. Både under Ludvig d. 14. og Ludvig d. 15. led det franske statsstyre under, at kongens elskerinder fik meget stor indflydelse på kongens beslutninger og udnævnelser. Det mest kendte og berygtede eksempel på dette var Madame de Pompadour, Ludvig d. 15.s elskerinde, der i 1740'erne havde en helt central magtposition ved hoffet og i regeringsførelsen.

Det franske hof kom til at danne model for alle europæiske enevældige monarker. De byggede pragtslotte, der spejlede Versailles, de samlede adelen omkring hoffet, og de etablerede et præcist hierarki. I Danmark fik det udtryk i Hof- og Staatskalenderen, der indrangede alle adelige og embedsmænd i en rangorden med den kongelige familie i øverste rangklasse.

I det meste af Europa blev fransk i 1700-tallet ikke alene hofsproget, men også den dannede overklasses sprog. Internationale forhandlinger foregik på fransk. Fransk kultur blev dominerende såvel på det litterære område som i billedkunsten, musikken og teatret. Det skyldtes til dels den meget målbevidste franske kulturpolitik; store summer flød fra det franske hof til de forskellige kunstarter, og der oprettedes akademier, altså lærde forsamlinger, der satte normer og standarder for de forskellige kunstarter. Vigtigst var Det Franske Akademi (1635), der skulle vogte og pleje det franske sprog.

4. Hertugen af Saint-Simon om Ludvig d. 14.

Hertugen af Saint-Simon (1675-1755) opholdt sig ved det franske hof fra 1701 til 1723. Han påbegyndte i al hemmelighed sine erindringer i 1694 og arbejdede kontinuerligt på dem til sin død. De blev første gang udgivet 1829.

”(Ludvig d. 14.) ønskede at regere selv. Hans nidkærhed på dette punkt blev igen og igen en svaghed. Han styrede ganske vist i de små sager; de store kunne han aldrig overskue; og også i små sager blev han ofte manipuleret. Han trættedes hurtigt af den større dygtighed, som ministre og generaler havde i hans tidlige regeringstid. Han kunne ikke lide, at nogen var ham overlegen på nogen som helst områder. Derfor valgte han ikke sine ministre ud fra deres viden, men ud fra deres uvidenhed, ikke for deres evner, men for deres mangel på samme...

Således ser vi denne monark – stor, rig, sejrende, Europas herre; frygtet og beundret så længe der var ministre og ledere, der fortjente navnet. Da de ikke var mere*, fortsatte maskinen endnu en tid fremad, på grund af deres indflydelse. Men kort tid efter så vi ... at fejltagelserne og vildfarelserne blev talrige, og forfaldet skred frem med stormskridt. ...

Han vågede i stigende grad skinsygt over den opmærksomhed, der blev vist ham. Han lagde ikke blot mærke til tilstedeværelsen af de mest fremtrædende hoffolk, men også til dem af lavere rang. Han så sig om til højre og venstre, ikke alene når han stod op, men også når han gik i seng, ved måltiderne, når han gik gennem sine gemakker eller i sine haver i Versailles, hvor kun hoffolkene havde lov at følge ham; han lagde mærke til alle.”

**Saint-Simon hentyder til Colbert, død 1683, og krigsminister Louvois, død 1691.*

Den enevældige statsform var helt dominerende på det europæiske kontinent fra midten af 1600-tallet og igennem 1700-tallet. Fra Spanien i syd til Danmark-Norge i nord. Også det hastigt voksende russiske zar-rige med Skt.Petersborg som ny hovedstad blev styret enevældigt, og det samme blev de tyske stater med Preussen og Østrig i spidsen. I enkelte lande – England og Nederlandene – kom udviklingen til at forløbe anderledes. Her udvikledes staten, uden at der blev tale om enevælde.

England – det indskrænkede kongedømme

Som de fleste andre europæiske lande havde England fra middelalderen haft en form for råd eller forsamling, der havde del i rigets styre. Det var blevet delt i et Overhus: ”House of Lords”, og et Underhus: ”House of Commons”. Overhuset bestod af de højeste gejstlige og overhovederne for de højadelige slægter: hertuger, grever, baroner.

Underhuset var sammensat af repræsentanter for den jordejende lavadel og repræsentanter for byerne.

Det engelske parlament skabte sig en langt stærkere position, end det var almindeligt for lignende forsamlinger på det europæiske fastland. Det forsøgte bl.a. at få kontrol med skatteudskrivningen. I 1628 erklærede parlamentet det for ulovligt at opkræve skatter uden dets samtykke.

Det kom til en voldsom konflikt mellem kongemagt og parlamentsmagt. Konflikten havde også et religiøst aspekt. England var nemlig splittet mellem forskellige grupperinger. På den ene fløj stod yderligtgående calvinister, kaldet puritanere, der afviste enhver form for kirkeligt hierarki, og som ville af med alle rester af katolsk ceremoniel ved gudstjenesten. Den enkelte menighed skulle ikke have nogen autoritet over sig, mente de. I Underhuset stod puritanerne meget stærkt. På den anden fløj stod de højkirkelige og den engelske konge, Charles d. 1. (1625-1649). De ønskede, at "Church of England", den anglikanske, kongeligt styrede bispekirke, skulle have kontrol over det religiøse liv. (se s. 141)

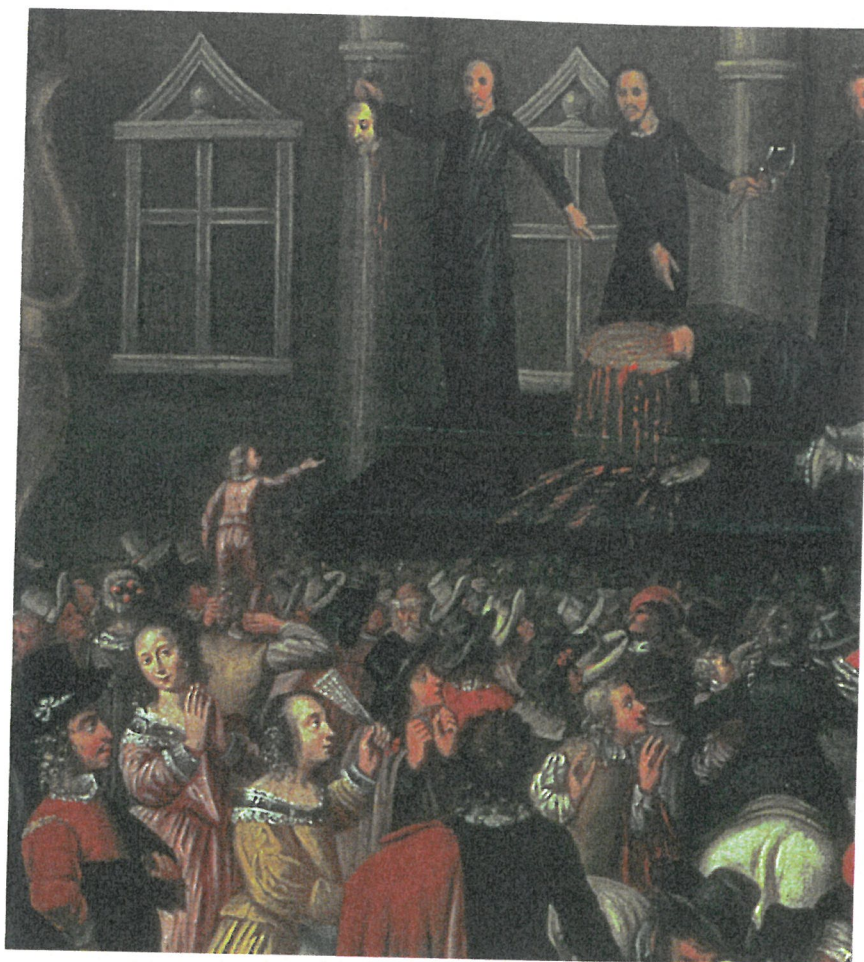
Konflikten kulminerede med borgerkrigen 1642-1649. Den endte med kongens nederlag og henrettelse. I den forbindelse hævdede Underhuset, at suveræniteten over England lå hos det engelske folk, ikke hos monarken, og det engelske folk repræsenteredes af Underhuset. I en periode efter Charles d. 1.s henrettelse blev England styret uden konge, som en republik, hvor puritanerne dominerede. Reelt var der tale om en slags militærdiktatur under Oliver Cromwell (1599-1658), der havde ledet parlamentsfløjen under borgerkrigen.

Cromwells død banede vejen for genindførelsen af monarkiet i 1660, da den henrettede Charles d. 1.s søn, Charles d. 2. (1660-1685), indsattes på tronen. Konflikten mellem kongemagten og parlamentsflertallet blussede imidlertid op igen. Kongen og hans støtter ønskede en stærk kongemagt og en stærk statskirke, hvor puritanerne ikke blev tolereret, mens parlamentsflertallet ønskede en begrænset kongemagt og større religionsfrihed.

Modsætningerne skærpedes af, at Charles d. 2. havde katolske sympatier og allierede sig med sin fætter, den franske Ludvig d. 14., fra hvem han fik økonomisk støtte. Den slet skjulte drøm var at indføre et styre som solkongens: enevældigt og katolsk. Kongens bror, James, var åbenlys katolik, så da han overtog tronen som James d. 2. (1685-1688), syntes faren for genindførelsen af katolicismen akut. Situationen skærpedes af, at Ludvig d. 14. samme år, som James besteg tronen – 1685 – ophævede religionsfriheden for de franske protestanter. (se s. 185)

Det engelske parlament besluttede derfor i 1688 at tilbyde den engelske trone til Vilhelm af Oranien, der var statholder (:regeringsleder) i

Konflikten mellem kongemagten og parlamentet kulminerede med Charles d. 1's henrettelse i 1649. Udsnit fra et samtidigt maleri.

Nederlandene og altså også overbevist calvinist. Vilhelm havde engelsk kongeblod i årerne – hans morfar var den henrettede Charles d. 1. – og han var tillige gift med James d. 2.s datter, Mary. Vilhelm sagde ja tak til tilbuddet, og James flygtede til Frankrig, der i de følgende år støttede hans forgæves forsøg på at genvinde tronen.

Vilhelm af Oranien (1689-1702) blev således i 1689 erklæret konge under navnet William d. 3. Men han måtte underskrive en parlamentsvedtaget lov, "Bill of Rights", der kom til at fungere som en slags grundlov for England. Heri blev Parlamentets myndighed fastslået og begrænsningerne i kongens magt præciseret. England havde fået et indskrænket kongedømme – et såkaldt "konstitutionelt monarki" – igennem en fredelig revolution, som briterne kalder "The Glorious Revolution".

5. Uddrag af "Bill of Rights", 22. januar 1689

Parlamentet erklærer

- "1. At den påståede ret til ved kongelig myndighed at tilsidesætte love eller udførelsen af love uden Parlamentets godkendelse er ulovlig. ...
4. At opkræve penge ... uden Parlamentets bevilling, ... er ulovligt.
5. At undersåtterne har ret til at fremlægge andragender for kongen, og at arrestationer eller forfølgelser i anledning af sådanne andragender er ulovlige.
6. At det er imod loven at samle eller opretholde en stående hær i kongeriget i fredstid, med mindre det sker med parlamentets godkendelse. ...
8. Valg af parlamentsmedlemmer bør være frit.
9. At talefriheden og debatter og forhandlinger i Parlamentet ikke bør anfægtes eller gøres til genstand for anklager ved nogen domstol eller på noget sted uden for Parlamentet. ...
13. Og for at råde bod på alle klagemål og for at forbedre, styrke og bevare lovene, skal parlamentet samles hyppigt."

Denne statsform kom til at stå som et modstykke til enevælden og inspirerede til de demokratiske reformer, der i 1800-tallet slog igennem i Europa. Men efter moderne standarder var den slet ikke demokratisk. Overhusets medlemmer havde enten arvet deres medlemskab (de adelige), eller var blevet udnævnt af konge og regering (biskopperne). Underhuset var ganske vist valgt, men kun en lille del af befolkningen havde stemmeret, og afstemningerne var ikke hemmelige. Valgene domineredes af godsejerne, og reelt var mange parlamentspladser til salg, eller de gik nærmest i arv i bestemte aristokratiske familier. Det var den engelske overklasse, der styrede sammen med kongen.

Oplysningsidéerne: fornuft og frihed

De engelske naturretsfilosoffer

Den engelske kamp mellem enevælde og parlamentsstyre var også blevet ført på det filosofiske og ideologiske plan. Den engelske filosof Thomas Hobbes (1588-1679) var en varm tilhænger af enevælden, og han udgav i 1651 et værk, *Leviathan*, der argumenterede for denne statsform på grundlag af det, der kaldtes naturretten. Hobbes tog udgangspunkt i naturtilstanden – den tilstand, menneskene antoges at have levet i, før ordnede samfund opstod. Det var en tilstand af lovløshed, hvor alle kæmpede mod alle. Overgangen til ordnede samfund forudsatte indgåelsen af en såkaldt "samfundspagt", hvor hvert enkelt individ i princippet havde overdraget sin selvforsvarsret

til en suveræn på den betingelse, at alle de øvrige individer gjorde det samme. Og når magten var overdraget til en suveræn monark, kunne den ikke tilbagekaldes, for hvis det skete, ville man blive kastet tilbage til naturtilstandens kaos og lovløshed. Den eneste garanti for ordnede samfund var derfor det arvelige kongedømme. I modsætning til Bosuet, der havde betragtet enevælden som indstiftet af Gud, forsøgte Hobbes altså at forsvare enevælden ad filosofisk vej.

Hans argumentation blev imødegået af en anden naturretsfilosof, John Locke (1632-1704). Han havde været i eksil i 1680'erne og vendte tilbage til England efter "The Glorious Revolution". Han udgav "Two Treatises of Government", hvor han hævdede, at suveræniteten ikke lå hos kongen, men hos folket. Mennesket har nemlig naturlige, medfødte rettigheder, først og fremmest retten til frihed og til ejendom. Overgangen fra naturtilstanden til den ordnede samfundstilstand er individernes fornuftsbaserede, gensidige aftale, hvor folket indsætter

På titelbladet til Leviathan fra 1651 opsummeres Thomas Hobbes' politiske filosofi: Folket udgør herskerens krop. De har overladt ham både den militære magt (sværdet, fæstningen, kronen og kanonen) og den åndelige magt (bispestaven, kirken, bispehuen og lynilden).

en fælles regering, der vel at mærke hviler på folkets accept. Hvis det indsatte styre ikke regerer til gavn for folket, har folket ret til at afsætte det.

6. John Locke, *Af Two Treatises of Government*, 1690

"Beskyttelsen af deres ejendom er ... det store og overordnede formål for mennesker, der forener sig i samfund og giver sig ind under et styre. ...

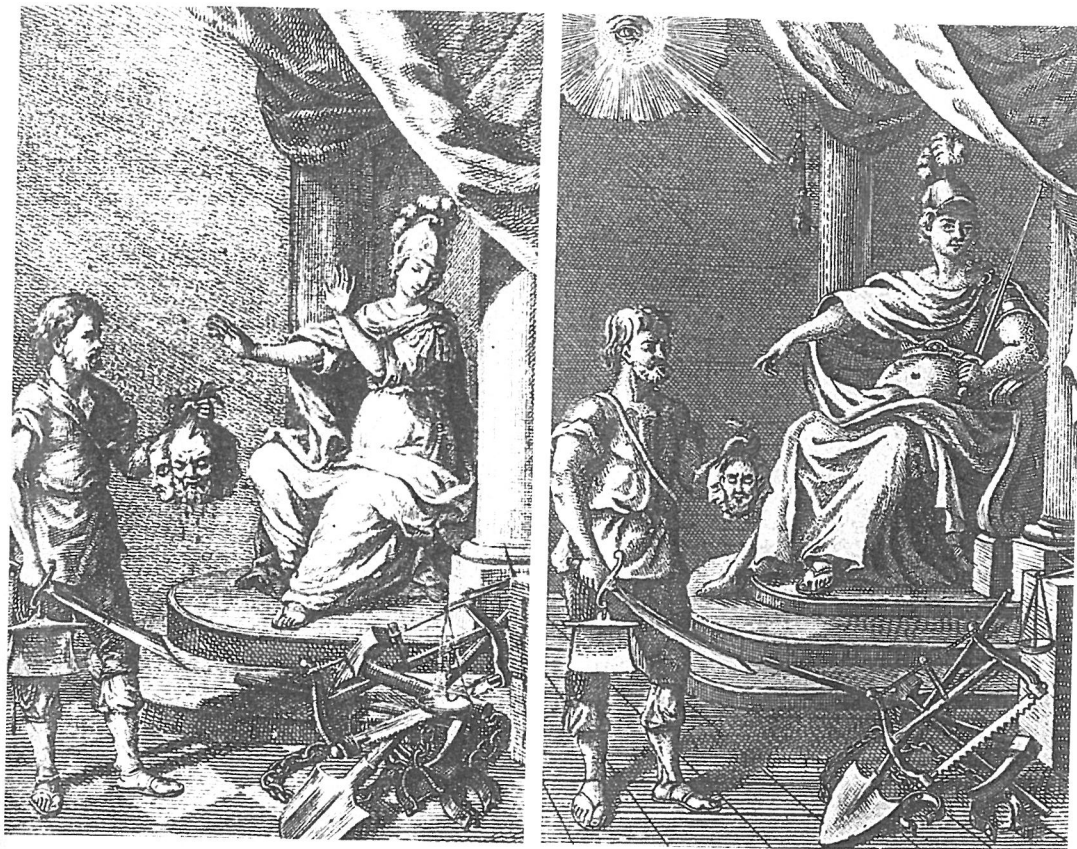
Men skønt menneskene, når de indgår i samfund med hinanden, overgiver i samfundets hænder den lighed, frihed og udøvende magt, de havde i naturtilstanden, ... så sker dette for hvert enkelt individs vedkommende kun med den hensigt, at man bedre kan beskytte sig selv, sin frihed og sin ejendom. ... Og således er enhver, der har den lovgivende eller den øverste magt i nogen stat, forpligtet til at styre i overensstemmelse med etablerede, gældende love, der er kundgjorte (:bekendtgjorte) for folket og kendt af dette. ... Og alt dette skal ikke gøres med andet formål end folkets fred, sikkerhed og almene vel. ...

(Da) al magt, der gives i tillid til, at den skal nå et mål, er begrænset af dette mål, må tilliden være brudt, så snart dette mål manifest (:åbenlyst) tilsidesættes eller modvirkes, og magten vender tilbage til dem, der gav den, og de kan på ny anbringe den dér, hvor de finder det bedst for deres sikkerhed og tryghed. Og således bibeholder fællesskabet en evig øverste magt til at frelse sig selv fra enhver, selv dets lovgiver, der er så vanvittig og ond, at det ... retter sig mod undersåttens frihed og ejendom."

Oplysningsidéerne

John Lockes forsvar for magtdelingen mellem parlament og konge var en stor inspirationskilde for de – især franske – oplysningsfilosoffer, der i 1700-tallet rettede en skarp kritik mod det despotiske enevælde og mod mange grundlæggende træk i samtidens samfund. Fælles for disse filosoffer var deres ønske om at bidrage til at skabe et bedre samfund og større frihed for menneskene. De havde tillid til, at fornuft og argumentation kunne afskaffe fordomme og vrangforestillinger og fremme oplysning og tolerance. Tankefrihed og ytringsfrihed var derfor helt centrale mål.

Oplysningens tilhængere kritiserede bl.a. de barbariske og grusomme korporlige straffe, der var almindelige i tiden. Mange forbrydelser straffedes med døden, og i nogle tilfælde blev den dødsdømte udsat for forfærdelige pinsler, før straffen blev eksekveret. Piskning var almindelig, og det samme var brændemærkning, der for altid udstødte den dømte fra samfundet. De angreb anvendelsen af tortur til at fremkalde tilståelser. Alt dette var udtryk for en forældet, primitiv og brutal tankegang.

Allegorier over retfærdigheden. Kobberstik fra midten af 1700-tallet. Til venstre: Illustration i et italiensk oplysningsværk, hvor retfærdighedens gudinde Justitia afviser dødsstraf og i stedet ser i retningen af de redskaber, der symboliserer straffearbejde. Til højre: et konservativt forsvar for dødsstraffen.

Når oplysningsfilosofferne i deres filosofiske værker talte om mennesket og om borgeren, skelnede de ikke mellem de forskellige stænder: adel, gejstlighed, borgerskab, bønder. De lagde dermed afstand til samfundets opdeling i stænder med forskellige rettigheder og pligter. Denne opdeling kunne ikke forklares og begrundes fornuftsmæssigt. De rettede især en skarp kritik mod de adelige godsejeres magt over de ufrie bønder og mod de misbrug, denne magt førte med sig.

Oplysningsfilosoffernes mente, at hvert enkelt menneske var i besiddelse af nogle fundamentale, naturlige rettigheder – til liv, frihed og ejendom – og at der skulle være lighed for loven, så alle blev underlagt de samme love og de samme domstole.

Oplysningens tilhængere og talsmænd havde på samme måde som John Locke den grundopfattelse, der kan forekomme indlysende i dag, at det var de styrendes opgave at styre til folkets bedste. Det skulle ikke længere være kongens storhed, der var målet for staten. Fælles for dem var også deres store skepsis over for religionen og kirken, der på mange måder stod som den store modsætning til tilliden til menneskets fornuft.

De tre store

Blandt en hel række tænkere og forfattere er der tre, der kom til at øve stor indflydelse på den samfundsmæssige og politiske udvikling i både Europa og Amerika. Det er Montesquieu (1689-1755), Voltaire (1694-1778) og Rousseau (1712-1778).

7. Charles de Secondat, baron de Montesquieu: Om Lovenes Ånd, 1748

"I kraft af (den lovgivende magt) indfører fyrsten eller rådet midlertidige eller permanente love og forbedrer eller afskaffer dem, der allerede er indført. I kraft af (den udøvende magt), slutter han fred eller erklærer krig, udsender og modtager udsendinge, opretholder offentlig orden og tager forholdsregler mod invasion. ... I kraft af (den dømmende magt) straffer han kriminelle eller afgør stridigheder mellem enkeltpersoner. ...

Når den lovgivende og udøvende magt er forenet hos samme person eller i samme forsamling, kan der ikke herske nogen frihed, for der vil herske ængstelse for, at den samme hersker eller forsamling skulle indføre tyranniske love eller gennemføre dem på tyrannisk vis.

Der er heller ingen frihed, hvis den dømmende magt ikke er adskilt fra den lovgivende og den udøvende magt. Hvis den (dømmende magt) er forenet med den lovgivende magt, bliver individets liv og frihed underkastet vilkårlig kontrol, for så er dommeren lovgiveren. Hvis den er forenet med den udøvende magt, kan dommeren optræde med en undertrykkers ubegrænsede vold. ...

Den udøvende magt bør være i hænderne på en monark; for denne del af styret, som altid kræver hurtighed, varetages bedre af én end af mange. Derimod er det, der vedrører den lovgivende magt, bedre varetaget af mange end af en enkelt person."

Den adelige baron de Montesquieu studerede forskellige samfunds indretning og funktionsmåde, og i sit hovedværk, "Om lovenes ånd" (1748), fremlagde han en række politiske teorier, stærkt påvirket af det engelske politiske system, som han var en stor beundrer af. Montesquieus vigtigste politiske teori drejer sig om betingelserne for at opretholde retfærdighed og frihed i et samfund. I opposition til enevælden fremlagde han her det synspunkt, at magten i en stat måtte deles, hvis man skulle undgå tyranni. Montesquieu skelnede skarpere end tidligere politiske teoretikere mellem tre former for statsmagt – den lovgivende, den udøvende og den dømmende – og han redegjorde for, hvorfor de burde deles mellem forskellige instanser. Denne opfattelse af det politiske system blev banebrydende for senere tiders politiske teori.

Mere yderligtgående demokratiske synspunkter havde Jean Jacques Rousseau. Han arbejdede lige som Hobbes og John Locke med begreberne naturtilstand og samfundspagt. Hans menneskesyn var imidlertid meget mere optimistisk. Mennesket var fra naturens hånd godt. Det var civilisationen, altså det eksisterende samfund, der havde spoleret det. Opdragelse skulle således ifølge Rousseau ikke bestå i at tugte barnet, sådan som man ellers mente i datiden, men derimod i at lade barnets naturlige anlæg og tilbøjeligheder udvikle sig. Her satte Rousseau et markant aftryk på al senere pædagogisk diskussion.

I sit politiske hovedværk, "Samfundspagten" (1762), hævdede Rousseau, at der kun fandtes egentlig frihed i et samfund, hvor alle borgere var direkte involveret i de politiske beslutninger. Folkevalgte repræsentanter kunne i virkeligheden kun repræsentere sig selv. "En hvilken som helst lov, som folket ikke personligt har godkendt, er uden gyldighed, er slet ikke lov." I et sådant samfund måtte mindretallet bøje sig for flertalsviljen, som Rousseau kaldte "almenviljen". Rousseaus ideal – det direkte demokrati – så han eksempler på i den græske bystat. Det var meget rabiate synspunkter målt med datidens alen.

*Jean-Jacques
Rousseau eller
Mennesket i Natu-
ren. Udsnit fra et
kobberstik fra ca.
1790.*

8. Jean Jacques Rousseau: *Contrat Social*, 1762

"Hvordan finder man frem til en sammenslutningsform, som med hele den fælles styrke forsvarer og beskytter hver enkelt (borgers) person og ejendom, og hvor enhver, når han forener sig med alle, alligevel kun adlyder sig selv og forbliver lige så fri som før?" Således lyder det fundamentale problem, som samfundspagten giver løsningen på. ...

For at samfundspagten ... ikke skal blive en tom formular, indeholder den stiltiende den forpligtelse, som alene kan give enkeltmedlemmerne styrke, at enhver, som nægter at bøje sig for almenviljen, vil blive tvunget til det af fællesskabet; hvilket ikke betyder andet, end at man tvinger vedkommende til at være fri. ...

Den første og vigtigste konsekvens af de ovenfor etablerede principper er, at kun almenviljen kan dirigere statens kræfter i overensstemmelse med målet for dens opretholdelse, som er det fælles vel."

Francois de Voltaire var den store talsmand for fornuft og ytringsfrihed og imod intolerance og religiøs tyranni. I England, hvor han havde opholdt sig i 1720'erne, havde man siden 1695 haft en høj grad af trykkefrihed, hvilket stod i grel modsætning til forholdene i Frankrig og i det øvrige Europa. For Voltaire var netop den åbne, fordomsfrie debat helt afgørende. Den kunne afsløre misbrug, undertrykkelse og fanatisme og medvirke til at få afskaffet kirkens og religionens ødelæggende indflydelse i samfundet. For religionen og kirken var Voltaires hovedfjender. Hans ofte citerede slagord var "knus den modbydelige", og den modbydelige var kristendommen og kirken, som byggede på forrykt overtro og absurde forestillinger.

9. Francois de Voltaire i anonymt udgivet skrift

"Måtte denne store Gud, som lytter til mig, denne Gud, som sikkert hverken er født af en jomfru eller død i galgen, sikkert ej heller spises i en dejklump eller har inspireret til disse bøger, fyldt med modsigelser og galskab, måtte denne Gud, alverdens skaber, forbarme sig over denne sekt af kristne, som bespotter ham!"

Voltaire repræsenterede det religiøse synspunkt, man kalder deismen, og som antager, at der eksisterer en Gud, der har skabt verden, men som i øvrigt ikke griber styrende ind i denne verden. Den er sat i gang som et urværk eller en maskine og fungerer på sine egne præmisser. At påtage sig autoriteten til nærmere at fortælle, hvad der er Guds ønsker, tanker og hensigter, er ifølge Voltaire en ren absurditet og

også destruktivt. Det kunne man se af Europas forfærdelige religionskrige i 1500- og 1600-tallet og af den fanatisme, hvormed alle religiøse bevægelser forfulgte dem, der var anderledes troende, alle i den absolutte overbevisning om, at netop deres udgave af religionen var den eneste rigtige. I den mest læste roman overhovedet i 1700-tallet – *Candide*, dvs. den åbenhjertige (1759) – udstillede han satirisk de menneskelige samfunds ondskab, tåbelighed og hykleri.

Voltaire i flere versioner. Udsnit fra en skitse af den schweiziske kunstner Jean Huber (1721-1786).

10. Francois de Voltaire, af *Candide*, 1759

Den helt forarmede Candide er kommet til det rige, protestantiske Holland:

"Han bad flere mennesker, som han syntes så tillidvækkende ud, om en almisse, men de svarede, at hvis han ikke opgav den levevej, ville han blive sat i forbedringshus for at lære at skikke sig vel. ... Omsider henvendte han sig til en mand, som netop havde talt en hel time ganske alene om næstekærlighed.

Taleren så foragteligt på ham og sagde ...: "Min ven. ... Tror De, at paven er antikrist?"

"Det har jeg aldrig hørt tale om", svarede Candide, "men hvad enten han nu er det eller ej, så er jeg hundesulten"

"Du fortjener ikke at få noget at spise", sagde taleren. "Forsvind, usling, forsvind, elendige, og kom mig aldrig mere for øje."

I det samme kiggede talerens hustru ud af vinduet, og da hun så et menneske, som tvivlede på, at paven var antikrist, tømte hun natpotten i hovedet på ham."

Voltaire var ikke modstander af den enevældige styreform som John Locke og Montesquieu. Dertil tvivlede han alt for meget på den almindelige befolknings fornuft og dømmekraft. Voltaires foretrukne styreform var den oplyste enevælde, hvor en dannet og begavet monark regerede med folkets bedste for øje. En sådan oplyst fyrste skulle lade sig lede af tidens fremmeste filosoffer og tænkere og tillige respektere ytringsfriheden.

Voltaire blev udsat for megen forfølgelse på grund af sine skrifter, men han fik også stor indflydelse. Blandt hans beundrere var den preussiske konge, Frederik den Store (1740-1786), hos hvem han opholdt sig fra 1750 til 1753.

Den oplyste enevælde

I anden halvdel af 1700-tallet fik oplysningstænkningen indflydelse på de politiske forhold i mange europæiske lande, som bortset fra England stort set alle var styret af enevældige monarker. Sprednin-

gen af de nye idéer blandt samfundets uddannelsesmæssige elite lettedes af, at fransk var europæernes fælles kultursprog. Frederik den Store af Preussen var f.eks. bedre til fransk end til tysk. Den nye grundforestilling, der trængte frem, gik ud på, at kongemagten skulle finde sin berettigelse – sin legitimitet – ikke i henvisninger til, at den var indstiftet af Gud, men i, at den var til gavn for folket. Det var et led i den voksende sekularisering, hvor kirke og religion gradvist kom til at spille en mindre rolle i samfundslivet. I flere europæiske lande var fyrsterne modtagelige over for idéen om monarken som statens og folkets første tjener. En af disse fyrster var Frederik den Store, der bl.a. afskaffede tortur – dog undtaget sager vedrørende forræderi eller mord. Han indførte religionsfrihed, og han udvidede ytringsfriheden

11. Frederik den Store af Preussen i 1738

"De fleste fyrsters vildfarelse består heri: De tror, at Gud bevidst, af speciel opmærksomhed overfor deres højhed, lykke og deres stolthed har skabt de mange mennesker, hvis velfærd er dem betroet, og at deres undersåtter kun er bestemte til at være redskaber og tjenere for deres uordentlige lidenskaber. ... De (glemmer), at den rang, som de med så stor iver våger over, ... kun er folkenes værk. ... I stedet for uden ophør at lægge planer om erobringer, skulle disse jordens guder kun arbejde på at befæste deres undersåtters lykke."

Som de øvrige europæiske monarker var Frederik selvfølgelig afvisende over for oplysningstænkernes demokratiske idéer. Alternativer til enevælden var utænkelige. I praksis viste det sig også, at når det kom til stykket, blev statens interesser sat over befolkningens interesser. Den preussiske stats magt og militære styrke var vigtigere for kongen end alt andet.

12. Frederik den Store, 1752

"Det er for en godt ledet regering nødvendigt at have et lige så sammenhængende system som en filosofisk lærebygning, så at alle forandringer, der træffes, er velovervejede, at finanser, politik og militær sigter mod samme mål, hvilket er styrkelsen af Staten og forøgelse af dens magt. Men ét system kan kun udspringe af ét hoved, altså må det nødvendigvis komme fra fyrstens."

Blandt de fremtrædende "oplyste monarker" var også den østrigske kejser Josef d. 2. (1780-1790). Han indførte lighed for loven, så adelige såvel som bønder skulle dømmes efter samme regler. Han afskaffede livegenskabet, altså bøndernes ufrihed, så de kunne flytte, hvorhen de ville, og ikke længere var underlagt de adelige godsejeres domsmyndighed. Som Frederik den Store indførte han religionsfrihed og mildnede straffelovgivningen, så dødsstraf kun anvendtes undtagelsesvis. En række af Josefs reformer vakte så megen modstand hos de privilegerede adelige, at kejser Josef på flere punkter måtte trække i land.

Danmark: Struensee og Frederik d. 6.

I Danmark fik oplysningsidéerne allerede indflydelse fra midten af 1700-tallet. I 1755 åbnede den enevældige regering nemlig for første gang for en offentlig debat, da den opfordrede til at udsende skrifter om sager, "der kan være tjenlige til at opretholde Landets Flor". Det foranledigede en diskussion om, hvordan landbruget kunne forbedres, og blev udgangspunktet for en omfattende og mangeårig reformpolitik.

I 1770 kom oplysningstænkningen imidlertid for alvor til magten. Baggrunden var kongens – Christian d. 7.s (1766-1808) – sindssyge. Kongen selv var ude af stand til at regere, og det betød, at den eller de, der kontrollerede kongen, sad inde med den politiske magt. Kongens holstenske livlæge, Struensee, havde opnået en sådan kontrol over kongen, at han reelt herskede over landet, og denne politiske magt benyttede han til i rekordtempo at gennemføre en lang række reformer. Han afskaffede censuren, nedsatte bøndernes hoveri, afskaffede tortur og begrænsede brugen af dødsstraf. Struensees regeringsperiode blev dog kun kort. I 1772 blev han fængslet og dødsdømt for majestætsfornærmelse, fordi han stod i forhold til dronningen. Hans henrettelse var et eksempel på de barbariske straffe, oplysningstiden vendte sig imod. Den foregik som et offentligt skuespil, og inden han blev halshugget, blev hans højre hånd hugget af.

Oplysningstænkningen fik fornyet styrke, da den unge kronprins Frederik – den senere Frederik d. 6. (1808-1839) – overtog regeringen i 1784. Under hans styre gennemførtes i de følgende årtier en lang række reformer – først og fremmest på landboområdet. Bøndernes stavnsbånd ophævedes (1788), deres retsstilling forbedredes (1787), og selveje begyndte at afløse det middelalderlige fæstesystem. Slutstenen på reformpolitikken blev skoleloven af 1814, der indførte skolepligt for alle børn mellem 7 og 14 år.

Frederik d. 6. var dog lige så lidt som de andre europæiske monarker indstillet på at give noget af sin magt fra sig, og ytringsfriheden forblev stærkt begrænset.

13. Forordning om stavnsbåndets ophævelse, 20. juni 1788

"Da bondestanden indbefatter den talrigeste del af landets indbyggere, og statens styrke ... fornemmeligen (:især) beror på denne betydelige næringsstands vindskebelighed (:foretagsomhed), mod og fædrelandskærlighed, så kunne vi ikke gøre et for os selv kærere og for det almindelige gavnligere brug af vor kongelige myndighed, end at anvende samme til at opmuntre de borgerlige dyder ved omhyggeligt at beskærme og med kraft håndhæve vore kære, tro undersåtter af bondestanden i deres rettigheder, især den personlige frihed...

Stavnsbåndet til godserne skal aldeles ophøre fra 1. januar 1800."

I sit forsøg på at realisere den oplyste enevældes idealer fik Struensee magtfulde fjender, og i 1772 blev han sammen med Enevold Brandt henrettet og lagt på hjul og stejle. Samtidigt kobberstik.

